

Шкільна бібліотека

Олексій Мустафін
Цікаві факти
з історії
давніх часів

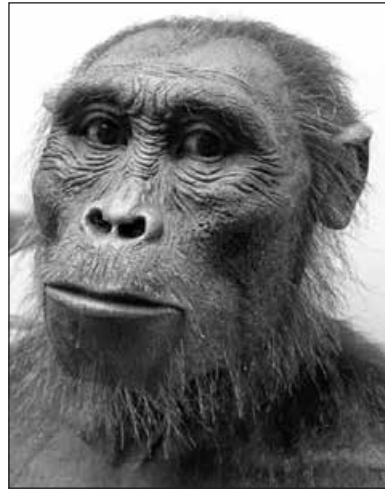
Харків
«Фоліо»
2019

Розділ I

СВІТАНОК ІСТОРІЇ

ПЕРШІ КРОКИ ЛЮДСТВА

1. Виникнення людини. Історія людства починається з появою перших людей. Вчені і досі сперечаються, коли й де це сталося. Але більшість із них найближчими до людей вважає **австралопітеків** — мавп, які мешкали в **Африці** понад чотири мільйони років тому. Назва цих істот українською перекладається як «*південні мавпи*». Зовні вони і справді були не надто схожими на нас: заввишки трохи більше метра, з невеличкими головами зі скошеним чолом і без підборіддя. Але, на відміну від більшості мавп, австралопітеки пересувалися на двох ногах. Це дозволяло їм озиратися навкруги, вистежувати здобич і завчасно помічати небезпеку, а головне — звільнило їм руки. Взнявши до рук палицю або камінь, австралопітеки могли відбиватися від ворогів і виконувати найпростішу роботу — скажімо, трощити горіхи чи викопувати із землі коріння.

Австралопітек
(реконструкція Природничого музею Брауншвейга)

Вміння використовувати знаряддя, стверджують учені, відрізняло австралопітеків від інших тварин. І саме з розвитком цієї корисної навички чимало дослідників пов'язують появу поряд із «південними мавпами» справжніх людей. Це сталося близько **двох мільйонів років тому**. Такий вік мають знайдені археологами в долині **Олдувай** у сучасній африканській країні Танзанія найдавніші кам'яні знаряддя — оброблене з одного боку каміння.

Череп габіліса
(Національний музей Танзанії)

Їх навчилися виготовляти близькі родичі австралопітеків, яких учені відносять до виду «гомо габіліс» — українською це словосполучення перекладають як «люди вправні». Людьми **габілісів** іменують саме тому, що жодна тварина не може сама виробляти знаряддя праці.

Оскільки перші виготовлені знаряддя були кам'яними, то й найдавнішу епоху в історії людства вчені називають **кам'яною добою**. Кам'яну добу також поділяють на кілька періодів. Найперший із них називають

палеолітом — від грецьких слів «палео» (*стародавній*) і «літ» (*камінь*), а початок палеоліту — за місцем найдавніших знахідок — **олдувайською добою**. Це був час, коли знаряддями слугували ледь оббиті чи просто розколоті камені. Нам важко навіть казати напевно, чи обробляли габіліси каміння свідомо, чи це траплялося випадково. Але способи обробки каменю були схожими навіть у людей, які жили далеко одне від одного і не могли спілкуватися між собою.

Місця знахідки залишків
найдавніших людей

Жили найдавніші люди майже так само, як і мавпи. Харчувалися фруктами, овочами, ягодами, їстівним корінням, листям, слимаками, комахами — всім, що вдавалося знайти навколо. Вчені називають такий спосіб добування їжі **збиральництвом**. У пошуках харчів люди постійно переходили з місця на місце, а щоб легше було захищатися від ворогів — гуртувалися у **стадо**, яке зазвичай складалося з 20—30 осіб. Проти великих хижаків

і хвороб найдавніші люди були безсилями, і мало хто з них доживав навіть до 25 років.

2. Люди розселяються світом. Габіліси були не єдиним видом найдавніших людей. Поруч із ними жили й інші — **ергастери** (латиною — «*працівники*»). Розвиненішими за габілісів і ергастерів учені вважають **еректусів** — ця назва перекладається як «*випростані*», або ж «*прямохідні*». Еректуси і справді не так сильно нахилилися вперед під час пересування. І харчувалися не лише рослинною їжею, а й полювали на тварин. **Мисливство** — небезпечніша справа. Вона

Череп еректуса
(Національний музей Ефіопії)

вимагала неабиякої сили і спритності. Але м'ясна їжа поживніша, та й навичок виживання в еректусів було значно більше.

У пошуках здобичі еректуси поступово розселилися на величезній території — не лише в Африці, а й у **Європі** та **Азії**, досягши **Тихого океану**. Перші відомі науці кістки еректусів знайшли аж на індонезійському острові **Ява**. Оскільки вони були не схожі на залишки сучасних людей, археологи назвали цих істот **пітекантропами** (з грецької це слово перекладається як «*мавпа-людина*»). Інші різновиди еректусів здобули назви за місцем знахідок: **синантроп** («*китайська людина*»), **атлантроп**, **гейдельберзець** тощо.

Еректуси навчилися не просто обробляти камені, а й виготовляти з них знаряддя певної форми — **рубила**. Для полювання стародавні мисливці могли використовувати також загострені гілки дерев — найдавніші **спици**. Але до нашого часу збереглися здебільшого вироби з каменю. За місцем першої знахідки рубил — місцевістю **Сент-Ашель** у теперішній Франції — наступний за олдувайською добою час в історії людства називають **ашельською добою**.

Праця сприяла розвитку людини. Вона вчилася міркувати і спілкуватися. Її рухи були щоразу вправнішими і точнішими.

Зміни відбувалися повільно, але зрештою люди ставали все менш схожими на мавп і подібнішими до нас із вами.

3. Підкорення вогню. Найдавніші люди боялися *вогню*, як його лякаються тварини. Але згодом (можливо, допоміг випадок або ж гору взяла цікавість) люди зрозуміли, що полум'я може не лише боляче пекти, вбивати й знищувати. Якщо триматися від дерева, яке палає, на певній відстані, воно може зігріти, а вночі — розвіяти темряву і відігнати хижих звірів.

Поступово найкмітливіші збагнули, що вогонь можна зберегти, якщо до нього підкладати хмиз, траву чи сухе гілля. Більш того: запалену гілку або ж вугілля, що тліло, можна перенести у зручне місце: скажімо, до печери, де людське стадо зупинилося на ночівлю. Щоправда, часто переносити багаття було ризиковано, вогонь міг згаснути. Це змушувало людей вести більш осілий спосіб життя, облаштовуючи більш-менш постійні *житла*.

У теплій і світлій оселі людина вже не так залежала від зміни дня і ночі. Вогонь допомагав розколоти каміння і загострити списи. Полум'я навчилися застосовувати й під час полювання, заганяючи заляканих вогнем тварин до завчасно облаштованих пасток. Врешті-решт, люди почали використовувати вогонь і для приготування їжі. Можливо, й цього разу допоміг випадок — хтось скуштував м'яса, яке просто впало у багаття, та, вражений його смаком, поділився своїм відкриттям із сородичами. Так чи інакше, але підкорення вогню дозволило людям вести зовсім інший спосіб життя, не схожий на існування тварин.

ПОЯВА «ЛЮДИНИ РОЗУМНОЇ»

1. Льодовиковий період. Близько 150 тисяч років тому умови існування людей раптово погіршилися. Щороку зима ставала довшою, літо — прохолоднішим. Сніг подекуди не встигав розтанути, земля промерзала, а північ Європи та Азії вкрилася справжнім крижаним панциром, що поступово почав просуватися на південь. Розпочалася доба **великого зледеніння**, або ж **льодовиковий період**.

Світ за мустьєрської доби

Змін зазнав і рослинний, і тваринний світ. Краї, наближені до льодовика, перетворилися на холодну пустелю — *тундру*. Звичні до тепла звірі загинули або перекочували до Африки, поступившись місцем гігантам, вкритим шерстю, — *мамутам, вівцебикам, печерним ведмедям*. Люди, майже позбавлені рослинної їжі, змушені були навчитися полювати і на цих звірів. Якщо полювання закінчувалося успішно — м'яса, жиру, кісток вистачало для харчування й обігріву житла протягом усього року. Але зусиль невеликого людського стада для перемоги над такою великою твариною було замало. Щоб вижити, люди мусили ставати згуртованішими й організованішими.

2. Неандертальці. Впоратися з новими випробуваннями еректуси не могли. Вони якщо й вижили, то лише у віддалених краях на півдні. Натомість у льодовиковий період заявили про себе нові види людей, першими з яких були **неандертальці**. Їх так називають за місцем, де вчені вперше знайшли кістки людини цього виду, — ущелиною **Неандерталь** на території сучасної Німеччини.

Неандертальці відрізнялися від попередників значно більшим мозком, були кмітливішими і значно сильнішими. Точно відомо, що неандертальці вбиралися в **одяг** зі шкіри і хутра вбитих звірів — інакше просто не пережили б суворої зими. А для цього

вони мали навчитися виготовляти нові кам'яні знаряддя — такі як *шкребки* і *гострокінечники* — із завчасно зроблених *заготовок*. За місцевістю, де були знайдені такі знаряддя, — *Ле Мустьє* у нинішній Франції — «добу неандертальців» називають *мустьєрською*. За мустьєрської доби люди навчилися не тільки підтримувати, а й *добувати вогонь* — за допомогою іскри від кременя або тертя. Порівняно з сучасною людиною неандертальці мали вигляд, щоправда, дещо незграбний і, на думку вчених, не вміли чітко говорити, спілкуючись між собою вигуками. Але цього їм цілком вистачало для того, щоб влаштувати доволі складні справи, такі як полювання на мамута або ж будівництво великої оселі зі звіриних кісток та шкір.

Неандертальці жили вже не стадами, а *первісними громадами*. Житло, запаси їжі та навіть знаряддя праці були спільними. Чоловіки разом полювали і будували, жінки займалися збиральництвом, облаштовували побут, підтримували вогонь, готували їжу, шили одяг і виховували дітей — теж спільно. Деякі вчені вважають, що неандертальці вірили в існування потойбічного світу, адже ховали померлих, залишаючи разом із тілом предмети, що могли бути «використані» після смерті.

Неандерталець із впольованою твариною
(реконструкція Неандертальського музею)

Битися за їжу та кращі умови для життя громадам неандертальців доводилося не лише з хижими тваринами, а й між собою. У печері біля сучасного міста **Крапини** у теперішній Хорватії археологи знайшли залишки кістяків кількох десятків давніх людей. Вони були вбиті та, цілком імовірно, з'їдені такими ж, як і вони самі, неандертальцями. Деякі вчені вважають, що ці люди загинули під час збройної сутички, яку вони називають «**битвою під Крапиною**» — найдавнішою з відомих нам *битв* у людській історії.

3. Кроманьйонці. Дещо пізніше неандертальців — близько **70 тисяч років тому** — з'явилися й сучасні люди, які належать до виду **гомо сапієнс**. Із латини ця назва перекладається як «людина розумна». Найдавніших представників нашого виду, щоб не плутати з теперішніми людьми, іменують також **кроманьйонцями** — за місцем першої знахідки їхніх кісток, печерою **Кроманьйон** (сучасна Франція). Проте варто пам'ятати, що за своєю внутрішньою будовою і фізичним розвитком кроманьйонці нічим не відрізнялися від сучасних людей.

Тривалий час кроманьйонці жили одночасно з неандертальцями, а іноді — й поряд. За часів льодовикового періоду перевага була на боці останніх — сильніших і більш пристосованих до суворих зимових умов. Але із загальним потеплінням чисельність кроманьйонців почала зростати, а інших видів людей — скорочуватися. На думку деяких учених, остаточному зникненню неандертальців сприяли хвороби, до яких сучасна людина виявилася стійкішою. Хоча цілком можливо, що наші «далекі родичі» й не щезли остаточно. Адже й досі розповідають легенди про «снігову людину», яка нібито живе у далеких горах і за описом дуже схожа саме на неандертальця.

Кроманьйонці запозичили більшість досягнень своїх попередників

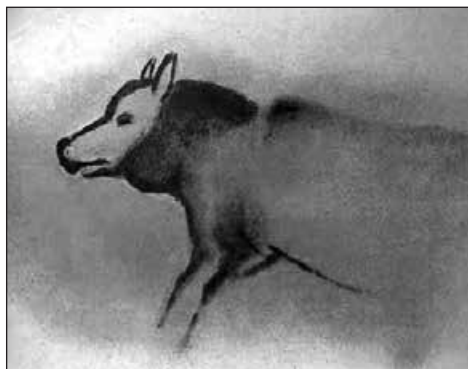
Кроманьйонська жінка
(реконструкція
Неандертальського музею)

та сучасників і збагатили людство новими винаходами. Насамперед, вони навчилися робити складні знаряддя з ручкою та лезом: **ножі, сокири, стріли**. Вже після завершення льодовикового періоду (нова доба дістала назву **мезоліт** — від грецьких слів «мезо» (*середній*) і «літ» (*камінь*)) поширення набули **гарпуни** та **луки**, які дозволили полювати на тварин і птахів із великої відстані. Для **риболовлі** та пересування водоймами почали використовувати спочатку **плоти** (зв'язані між собою стовбури дерев), а згодом — і справжні **човни**. І, нарешті, люди зрозуміли, що тварини можуть бути не лише ворогами чи здобиччю. Кроманьйонці приручили **собаку**, який став незамінним помічником мисливців і охоронцем житла.

Складні знаряддя мезолітичної доби (реконструкція Київського археологічного музею)

Найдавніше зображення собаки, знайдене в печері Фон-де-Гом

ПОЧАТКИ ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ

1. Рід і плем'я. Кроманьйонці жили **родовими громадами**. Рід складався з кількох споріднених між собою великих сімей, які вважали, що походять від одного пращура — людини, звіра, птаха тощо. Такого легендарного пращура називають **тотемом**. Ім'я тотема мав увесь рід — людина з гордістю казала, що належить до роду вовка, ведмедя, бобра тощо.

Громади склалися зі 100—120 осіб. Керували життям громади наймудріші й найдосвідченіші члени роду — **старійшини**. Їх вважали охоронцями спільної пам'яті роду, досвіду і звичаїв, вони стежили за тим, щоб усі родичі дотримувалися правил поведінки,

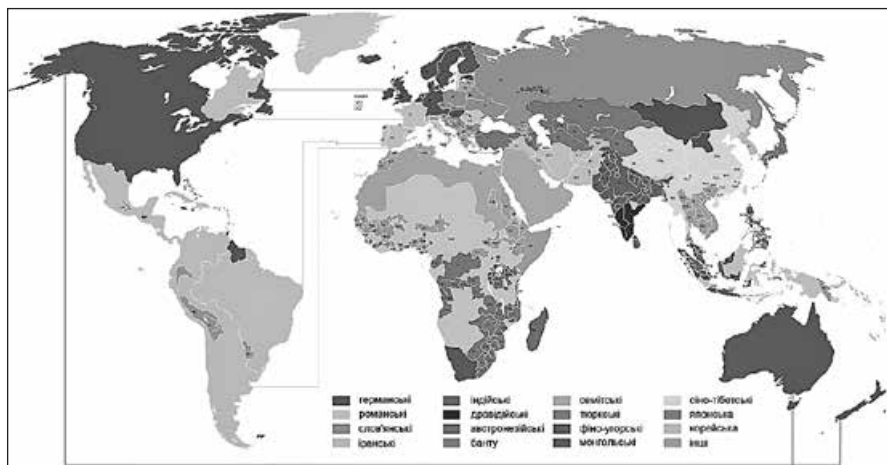
Мисливці у поході.
Малюнок, знайдений у печері Ремігія

не зазіхали на частку іншого у спільній здобичі чи місце у житлі, вирішували суперечки, які виникали всередині громади.

Кілька родів, що жили поруч і були пов'язані між собою родинними стосунками, об'єднувалися у *плем'я*. Питання, які стосувалися всіх, вирішували на загальних зборах племені, а між зборами громадським життям керували старійшини родів.

2. Мова і раси. Громадське життя неможливе без спілкування людей між собою. Тож саме в цей час виникла й *мова* — тим більше, що, на відміну від неандертальців, навіть найперші кроманьйонці були спроможні говорити чітко і зрозуміло одне для одного. Спочатку використовували лише кілька десятків слів, і мова була надзвичайно простою. Але що складнішим ставало життя людини, то багатшою і витонченішою ставала мова. За допомогою мови можна було не тільки ділитися безпосередніми враженнями і спонукати родичів до якихось дій, а й зберігати пам'ять про події, що відбулися давно, і передавати досвід від покоління до покоління.

Вчені й досі сперечаються, чи існувала колись єдина мова, зрозуміла для всіх «людей розумних», чи їх одразу було кілька, і виникли вони в різних місцях. Беззаперечно лише одне: з часом кількість мов і говірок зростала, адже кроманьйонці розселилися на величезній території, й окремі групи людей змушені були пристосовуватися до

Поширення у світі найвживаніших мов

різних умов життя, підшукуючи нові слова і способи висловити свої переживання. Що далі племена жили одне від одного, то більше відрізнялися їхні говірки. Так виникли не лише окремі мови, а й **мовні групи** і **мовні сім'ї**. Скажімо, сучасна українська разом із російською, польською, болгарською становить групу слов'янських мов, а разом з іншими слов'янськими, балтійськими, романськими мовами вони становлять сім'ю індоєвропейських мов. Водночас історики припускають, що колись давно могла існувати єдина слов'янська, а ще раніше — єдина індоєвропейська мова.

Згодом люди, які жили на різних континентах, почали відрізнятися одне від одного і зовнішністю. Так, мешканці прохолоднішої Європи і зараз зазвичай мають біляву шкіру і великий ніс, пустельної Азії — жовтувату шкіру і вузькі очі, а спекотної Африки — темну шкіру і широкі губи. Групи людей, які відрізняються одна від одної за зовнішніми ознаками, називають **расами**. Щоправда, цей поділ є доволі умовним. Адже насправді груп із властивими лише їм особливими ознаками багато, і визначити їх можна по-різному. Та й представники нібито однієї раси часто не схожі один на одного. До того ж, за тривалу історію людства представники різних рас встигли безліч разів змінити місце проживання і породичатися між собою. А головне — немає сталого зв'язку між расовими відмінностями і розумовими здібностями людей, які насправді є представниками єдиного виду: гомо сапієнс.

3. Первісні релігійні вірування. Первісні люди були надзвичайно спостережливими. Адже від знань про властивості рослин і звички тварин, від умінь передбачати зміну погоди залежало їхнє життя. Проте зрозуміти, чому все у світі відбувається саме так, а не інакше, вони не могли. Не вміли навіть пояснити, що відбувається з ними самими щодня, коли вони засинають. Уві сні наче мандрували — бачили знайомі, а іноді — і незнайомі краєвиди, тварин і людей. Але родичі, що в цей час не спали, казали, що насправді поснулі навіть не ворушилися. Розмірковуючи над цим, люди вирішили, що у них є не лише тіло, а й *душа* — щось таке, що надає їм можливість жити й мислити. Під час сну душа ніби залишає тіло і може подорожувати світом. Якщо ж людина не прокидається — вона помирає, бо душа не повертається до тіла і залишається у потойбічному світі: казковій «країні мертвих».

Оскільки іноді вві сні люди бачили померлих родичів, то прийшли до висновку, що душі пращурів існують поруч із ними, допомагають чи шкодять живим. І вирішили: щоб жити «в мирі» з душами померлих, їх варто «підгодовувати» і забезпечувати «усім необхідним» для існування у потойбічному світі. Такі «дарунки» називають *жертвами*.

Первісні люди вірили, що душа є не лише у людей. А й у тварин, рослин, каміння, струмків і навіть природних явищ. Або ж за кожним із них ховається якась надприродна істота, яку називали

Душа залишає тіло померлого.
Зображення на єгипетському папірусі

Сучасні чаклуни з племені
Ласса (Нігерія)

духом. Духи могли бути злими чи добрими, залежно від того, допомагали вони людині чи заважали. Щоб духи були милостивими, їм теж приносили жертви. Іноді для цього визначали особливі місця, які називають **святими-лицами**, і виготовляли зображення духів, що їх іменують **ідолами**. Так (чи майже так) виникли перші релігійні вірування.

«Спілкуватися» з духами і душами померлих так, щоб це допомагало людині, звісно, могли не всі. У когось це виходило краще за інших — як правило, це були люди, які мали або певні надзвичайні здібності, або більше

знань і досвіду. Згодом саме вони ставали **жерцями** (слово це спочатку означало лише «ті, хто приносить жертви»). Зазвичай жерці не лише «спілкувалися» з духами, а й турбувалися про збереження знань про навколишній світ, допомагали порадами і лікували. Первісних жерців називають ще **шаманами** або **чаклунами**, адже для того, щоб привернути прихильність духів, вони виконували відомі лише їм рухи і вимовляли особливі звуки чи слова — **шаманили**, **чаклували**. Звичайні люди ставилися до них із повагою та острахом, вважаючи шаманів мало не чарівниками.

4. Виникнення мистецтва. Про те, який вигляд мали стародавні чаклуни, ми дізналися із зображень, які залишили на стінах печер первісні люди. Кроманьйонці були першими в історії митцями. Найдавнішими художніми творами вважають відбитки долонь, обведені кольоровою землею, знайдені у печері **Коске** у Франції. Але згодом з'явилися і справжні картини: одно- і різнокольорові.

Зазвичай малюнок спочатку видряпували на поверхні каменя, а потім забарвлювали його фарбами, зробленими із сажі, крейди або глини. Людей, щоправда, перші митці малювали не часто й не надто охоче. Значно більше до наших часів дійшло зображень тварин — мамутів, **биків**, **коней**, на яких полювали тодішні мис-

Відбиток людської долоні, знайдений у печері Гуа Тевет

Кінь.
Малюнок, знайдений у печері Ляско

лівці. Найвідоміші з них знайдені у печерах **Ляско** (це сучасна Франція) і **Альтаміра** (в Іспанії).

Вчені гадають, що давні люди могли використовувати картини для того, щоб тренуватися перед полюванням чи намагатися зачаклувати духів зображених звірів. Правда це чи ні, але малюнки вражають своєю красою і художньою точністю. Це було справжнє **мистецтво** — тобто пізнання й відтворення світу через почуття та переживання. За допомогою мистецтва людина почала й перетворювати світ навколо себе, робити його красивішим і привабливішим — крок за кроком, прикрашаючи житло **живописом**, одяг — **орнаментом** або створюючи об'ємні зображення тварин і людей — **скульптуру**.

Розповіді, перекази й пісні — це теж особливе мистецтво, початок якого сягає давніх часів. Спів — це перша **музика**, створена людьми. Згодом до неї додалася гра на **музичних інструментах**. Першим із таких інструментів вважають маленьку кістяну **флейту**, шматочки якої були залишені в печері **Дів'є Бабе** у Словенії. А в Україні біля **Мізина** знайшли цілий набір інструментів для первісного «оркестру», який переконав учених, що в ті далекі часи виникло і мистецтво **танцю**.

Звичаї, релігійні вірування, мистецтво та спільні життєві навички людей вчені називають **культу**

Найдавніша флейта, знайдена в печері Дів'є Бабе

турою. Спочатку значних відмінностей між спільнотами людей, які жили одночасно на різних континентах, не було — тому вчені вважають, що належали вони до єдиної культури: олдувайської, ашельської, мустьєрської тощо. Але з ускладненням господарського і громадського життя виник поділ на різні культури, які співіснували, поборювали і збагачували одна одну. Так, скажімо, культуру мешканців Передньої Азії доби мезоліту називають **натуфійською**, Північної Африки — **капсійською**, Західної Європи — **азильською**, а земель нинішньої України — **зимівниківською**. Усі ці назви походять від місць перших знахідок пам'яток цих культур.

ПЕРВІСНІ ХЛІБОРОБИ І СКОТАРІ

1. Виникнення землеробства. За мільйони років первісної історії люди подолали великий шлях. Вони змінилися зовні, іншою стала їхня свідомість, зросли знання про навколишній світ, досконалішими стали знаряддя праці. Але заняття людей залишалися незмінними. Кроманьйонці, як і їхні далекі пращури, харчувалися тим, що чоловіки могли вполювати, а жінки — зібрати у навколишніх лісах чи на луках. Вони лише **привласнювали** собі те, що створювала природа, а виготовляли тільки засоби для праці. Проте можливості природи — обмежені. І якщо на початку історії, коли людей було небагато, їжі вистачало на всіх, зі зростанням населення прогодуватися ставало все важче. Люди змушені були дбайливіше ставитися до того, що мали, шукати нові, врожайніші їстівні рослини, вчитися захищати їх від бур'яну і шкідників.

Найкмітливіші зауважили, що зерна, недбало просипані минулого року біля оселі, проростають і можуть дати новий врожай, і здогадалися, що рослини можна пересаджувати на зручніше місце, аби їх легше було доглядати. Згодом селяни навчилися навмисно виокремлювати ділянки землі — **городи** та **поля**, обробляти її **мотиками**, сіяти й **боронити**, а коли зерно достигало, зрізати його особливими ножами — **серпами**. Зібране насіння

Серп неолітичної доби
(реконструкція
Неандертальського музею)

перетирали на **борошно** і пекли з нього **хліб**.

Вчені стверджують, що **землеробство** виникло близько 12 тисяч років тому, або ж за **10 тисяч років до нашої ери**, у Західній Азії — на землях так званого «**Родючого півмісяця**», мешканці якого першими навчилися сіяти **пшеницю** та **ячмінь**. Ці та інші рослини, які люди вирощують для своїх потреб, називають **культурними**.

«Родючий півмісяць».
Територія розселення
перших землеробів

Культурні рослини відрізняються від диких попередників, адже для нового висівання селяни наполегливо відбирали краще насіння із потрібними властивостями і так поступово створювали нові, врожайніші або ж витриваліші сорти. Кількість видів культурних рослин також зростала: на сьогодні їх нараховують понад шістсот.

Землеробство вимагало від людей більших витрат, більше часу, більше наполегливості, аніж збиральництво, а отримували вони доволі одноманітну і менш поживну їжу. Однак їжі тепер було значно більше, аніж раніше. І це дозволяло прогодувати більшу кількість людей.

2. Поява скотарства. До появи землеробства поруч із людиною жила лише одна тварина — собака. Хоча мисливці, полюючи на дорослих **кіз** чи **баранів**, іноді залишали живими козенят чи ягнят і тримали їх «про запас» — на випадок, якщо наступного разу полювання буде невдалим. Але це траплялося хіба що час від часу. Лише згодом люди зрозуміли, що приручити тварину й тримати її поруч із оселею зручніше, аніж шукати у лісі, поклада-

Фігурка бика, знайдена на півдні
сучасного Іраку (Лувр)

ЗМІСТ

Розділ I СВІТАНОК ІСТОРІЇ

Перші кроки людства	5
Поява «людини розумної»	8
Початки громадського життя	12
Первісні хлібороби і скотарі	18
Становлення патріархального суспільства	22
Зміни у громадському житті	26
Світ племен і перші міста	32

Розділ II НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВИ

Міста-держави шумерів	39
Про що розповідають глиняні таблички	45
Війни між містами та об'єднання Месопотамії	51
Міста-держави Стародавньої Індії	57
Виникнення держави у Давньому Єгипті	61
У тіні пірамід	67
Стародавній Ханаан. Амореї та гіксоси	74
Критська морська держава	80
Єгипет за часів найвищого піднесення	87
Хеттське царство	92
Перші давньогрецькі держави	96
Історія, що збереглася завдяки міфам	103

Розділ III РОЗМАЇТТЯ СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Перші держави Давньої Америки	110
Виникнення держави у Давньому Китаї	117
Арії та виникнення нових держав у Ірані та Індії	125
Нові релігійні вчення. Заратуштра і Будда	130
Стародавній Ізраїль	135
Фінікійські міста-держави. Мудреці та пророки	141
Фінікійська колонізація. Тартес і Карфагенська держава	149
Міста-держави етрусків	154
Виникнення давньогрецьких полісів	159
Створення грецьких колоній. Тиранія	165
Коринфська держава	171
Встановлення та повалення демократії в Мегарах	175
Спартанська держава — «громада рівних»	180
Афіни: між тиранією і реформами	184
Як жили, навчалися і кого шанували давні греки	189

Розділ IV ОБ'ЄДНАННЯ СТАРОДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Ассирійська держава	199
Халдейське царство	205
Утворення Перської держави	210
Персія за часів Дарія I	214
Греко-перські війни	219
Афіни за часів Перикла	226
Розквіт давньогрецької культури	231
Греція V—IV століть до нашої ери	240
Занепад Персії. Піднесення Македонії	248
Александр Великий і його «світова держава»	253

Утворення елліністичних держав	259
Грецькі держави Північного Причорномор'я за елліністичної доби	268
Мешканці степів: скіфи та сармати	275
Галли — господарі Центральної Європи	281
Племена півночі: германці і слов'яни	286
Індія та Іран після завоювань Александра Великого	293
Об'єднання Китаю	300
Держави Стародавньої Мексики	309

Розділ V
 СТАРОДАВНІЙ РИМ: ВІД МІСЬКОЇ ГРОМАДИ
 ДО «СВІТОВОЇ ІМПЕРІЇ»

Перші століття римської історії	315
Боротьба плебеїв із патриціями	321
Об'єднання Італії під римською владою	327
Боротьба Рима з Карфагеном	333
Перетворення Римської республіки на «світову державу»	338
Загострення внутрішньої боротьби у Римській республіці	344
Мітридатіві війни і занепад Римської республіки	351
Від першого тріумвірату — до диктатури Цезаря	358
Рим стає імперією	364
Зміни в культурному і релігійному житті. Християнство	371
Імператорський Рим: володарі та піддані	380
Імперія за часів випробувань	392
Оновлена імперія: від Діоклетіана — до Феодосія	400
Відокремлення Західної Римської імперії та її загибель	406